

TOK MAGYARORSZÁGON, 1944–1949. Kossuth, 1983. 21., 30. o.

11. Gróf Teleki Géza (1911–1983) Teleki Pál fia, geológus. Az 1944-ben Moszkvába küldött fegyverszüneti küldöttség tagja. A Polgári Demokrata Párt elnöke, 1944–45-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter.

12. Keresztury Dezső (szül. 1904-ben) író, irodalomtörténész, Arany János-kutató, akadémikus, az Eötvös Collegium igazgatója, 1945–47 között vallás- és közoktatásügyi miniszter.

13. Jogászok, a mai napig használatos, alapvető munkák szerzői.

14. Mártonffy Károly (1890–1970) a közigazgatási jog professzora, 1949–52 között a budapesti jogi kar dékánja.

15. Horváth Barna előterjesztését lásd Horváth Barna: AJÁNLÁS BIBÓ ISTVÁN EGYETEMI TANÁRI KINEVEZÉSÉHEZ. In: BIBÓ EMLÉK-KÖNYV. Századvég, Budapest – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. 1991. 11. 425–433. o.

16. L. A MAGYAR DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA. *Valóság*, 1945/2–4. 5–43. o. A vita: *Valóság*, 1946/1–2. 97–99., 102–103. o. Bibó később értékelte a vitát: lásd Huszár Tibor: BIBÓ ISTVÁN. BE-SZÉLGETÉSEK, POLITIKAI-ÉLETRAJZI DOKUMENTUMOK. Magyar Krónika, 1989. 98. o. A cikk körüli bonyodalmak leírását először Szabó Zoltán tette közzé. L. Szabó Zoltán: BIBÓ ISTVÁN RÓL. In: BIBÓ ISTVÁN ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI I. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981. 15–17. o.

17. Bibónak a politikatudományi tanszék helyett az „ideológiamentes” munkajogi, illetve a

megüresedett nemzetközi jogi tanszékét ajánlották fel, de egyiket sem foglalta el. L. erről: Huszár Tibor: i. m. 112. o.

18. Bibó végül is nem kapta meg a bírói állást; a későbbi koncepciók perек tapasztalatainak fényében utóbb ennek igen örült. L. Huszár Tibor: i. m. 113. o.

19. Szabó József (1909–1992) később megkísérelt átjutni a határon, de feleségével együtt elfogták, feleségét két-, őt háromévi szabadságvesztésre ítélték; 1954-ben szabadult. Jászi Szabó Józsefet nagyra becsülte, anyagi támogatást is próbált szerezni számára, mint Horváth Barnához intézett több levele tanúsítja (lásd Jászi Oszkár: VALOGATOTT LEVELEI. 525–526., 552–553., 562. o.). Szabó József 1956-ban, a forradalom alatt újra átvette a közjogi tanszékét, innen kényszernyugdíjazták 1957-ben. Igen szerény anyagi körülmények között élt Szegeden; a rendszerváltás idején megjelent néhány írása. Életéről és pályájáról megrázó önéletrajzot írt, ami megérdemelné a publikálást.

20. Bécsi Jogászszevetség. A meghívásban bizonyára nagy szerepe volt a már fentebb említett Alfred Verdross (1890–1980) neves bécsi jogászprofesszornak, akit Horváth Barna személyesen jól ismert. (L. Horváth Barna: FORRADALOM ÉS ALKOTMÁNY. ELTE Szociológiai Intézet, 1993. 70., 75., 86., 90. o.)

21. Horváth Barna apósa, Sándy Gyula külföldön végzett munkáiért kapott pénzét svájci bankszámlán helyezte el, s ez segítette ki mind Horváth Barnát, mind fiát emigrációjuk kezdetén.

Engel Pál

VÁZLAT SZŰCS JENŐRŐL

Szűcs Jenő olyan történész volt, aki akár az Árpádokról írt, akár Dózsáról, a máról gondolkodott. Ez a „politikusi” alkat a XX. század nagy magyar történetírói közül leginkább Szekfű Gyulával rokonítja – azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy világnézetének oly hajlékony alakítására, aminőt Szekfűnél tapasztalunk a HÁROM NEM-

ZEDÉK-től a FORRADALOM UTÁN-ig, Szűcs soha nem volt és nem is lett volna képes. Nem az intellektusa, inkább a jelleme volt ehhez túl merev.

*

1928-ban született Debrecenben. Középiskoláit az angolszász kultúrájú sárospataki kollégiumban végezte, egyetemi tanulmányait pedig előbb szülővárosában, majd Budapesten, ahol felosztatásáig (1950) a nagy hírű Eötvös Kollégiumnak volt a növendéke. Körülményei – vidéki értelmiségi környezet, alföldi paraszti-kézműves kálvinista ősök – talán arra predesztinálták volna, hogy az ifjúkorában oly népszerű romantikus népiességhez, a „harmadik utas” eszmékhez közeledjék. Intellektusa azonban másfelé terelt. Az irracionális iránti hajlam merőben idegen volt tőle, valószínűleg alkatalig volt képtelen a világot másként látni, mint az értelem szűrőjén keresztül. Értelme pedig kezdettől azt súgta neki, hogy Magyarország egyetlen igazi problémája társadalmának torz, elmaradott szerkezete. A politikus feladata, hogy ezt orvosolja, a történészé pedig, hogy az okait felderítse.

Fiatal éveiben ennek megfelelően baloldali érzelmű volt, sőt egy darabig a marxista eszmék is hatottak rá. Tizenhét évesen, amikor a kommunista pártba lépett, alighanem könnyű volt azt gondolnia, mint a nála érettebbeknek is, hogy a magyar társadalom temérdek bajján legkönnyebben a sebész kése, a radikális reform segíthet. Később persze, a diktatúra kiépítése idején már minden másképp festett, ő pedig eleve alkalmatlan volt arra, hogy hithű párttag maradjon. Eltekintve attól, hogy a politikában a várva várt modernizáció helyett terror és az ostobák uralma következett, a marxizmus-leninizmusnak nevezett pártdoktrínát sem úgy alkották meg, hogy egy önálló ítéletalkotásra – „burzsoá objektivizmusra” – hajlamos fiatalember vonzónak találja. Szűcs már egyetemistaként vitatkozott, érvelt, kritizált – s eközben rohamosan kiábrándult. „Aki húszévesen nem kommunista, annak nincs szíve; aki harmincévesen még az, annak nincs esze” – mondta erről később egy bölcs francia, talán Maurois. Ami Szűcsöt illeti, szíve is, esze is a régi maradt, baloldali szimpátiáit sem tagadta meg, de ezekből a későbbiekben már nem jutott semmi a pártnak, és kevés a marxizmusnak.

Történészként Szekfűhöz hasonlóan őt is elsősorban a magyar társadalom fejlődés-problémái foglalkoztatták. Őt azonban kezdettől fogva a középkor érdekelte, tehát a válaszokat is annak történetében kereste. A torzult társadalm szerkezet fő okát, mint annyian mások, a túl késői és felemás polgárosodásban látta, és ennek okait kutatta már első, fiatalkori művében (VÁROSOK ÉS KÉZMŰVESSÉG A XV. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON, 1955), ahol hatalmas forrásanyagot mutatott be, hogyan és miért torpant meg a magyarországi városfejlődés – és ezzel a polgári kibontakozás folyamata – a középkor végére. Noha egyes részmegállapításait a kutatás azóta módosította, a könyv máig alapmunkának számít, és ami még nagyobb szó, ma is bizvást kiadható lenne. Ellenében az akkori szakkönyvek zömével, mindvégig tárgyyszerű érvelésen alapul, nem a doktriner korszellem, hanem a szerzőre jellemző független, a sémákat fölényesen felreszóró gondolkodás hatja át.

Szűcs ezt a művét jórészt még diákeveiben írta, és mindössze huszonhét éves volt, amikor megjelent. Egyszeriben tekintélyes történésszé lépett elő, és munkáját beiktatták az egyetemek kötelező olvasmányai közé. Ehhez képest feltűnő, noha a kor ismeretében nem meglepő, hogy csak alkalmazottként kapott állást az Országos Levéltárban, ahol kutatásra természetesen a kívánnál jóval kevesebb ideje jutott. Ekkoriban leginkább XVI–XVIII. századi iratok lajstromozásával, leltárjuk összeállításával kellett foglalkoznia, de ezt is a rá jellemző precíz alaposággal végezte. Csak nyolc évvel

később, 1960-ban hívta meg Molnár Erik a MTA Történettudományi Intézetébe, ezóta ott dolgozott, immár zavartalanul, mint tudományos kutató, majd 1976-tól mint az akkor létrehozott középkori osztály vezetője, 1988-ban történt, fájdalmasan korai haláláig. Oktatni, noha előadónak is kiváló volt, csak utolsó éveiben nyílt alkalma: meghívott professzorként nem egészen három szemesztert tarthatott még a budapesti egyetemen. Előadásain zsúfolásig megtelt a terem, de arra, hogy a szó valódi értelmében tanítványokat neveljen, ez az idő már kevés volt.

A szakmán kívül, szélesebb körben ismertté az 1960-as években vált, amikor beleszólt az emlékezetes „nacionalizmus”-vitába, amely Molnár Erik egy írása nyomán évenként át fel-fellángolt a sajtóban „nemzeti érzelműek” és „kozmpoliták” között. Magyarságtudat és hazafiság mibenléte lett volna a fő téma, ebbe azonban óhatatlanul belevegült a magyar történelem megannyi alapkérdése. Fontos tudni, hogy a vita nem az aktuálpolitika dimenziójában folyt: hivatalosan egyik álláspont sem minősült „ellenzékinek”, mert mindkét nézet képviselve volt mind a párt soraiban, mind azon kívül. A tollharcot sok indulattal, de meglepően kevés szakértelemmel vívták, és valószínű, hogy Szűcs érdeklődését éppen ez a körülmény ébresztette fel. Mindenesetre itthon ő volt az első, aki a nemzetfogalom történetiségét észrevette, és kialakulását, előzményeit tárgyyszerűen, érzelmektől és prekonceptióktól mentesen, a szakma bevált módszereivel elemezte. Ezzel kapcsolatos írásai, amelyek a vitára is mintegy pontot tettek, később összegyűjtve is napvilágot láttak (NEMZET ÉS TÖRTÉNELEM, 1974), és hogy a kötetnek jelentős mértékben kellett hatnia a kor értelmiségének tudatára, sejthető abból, hogy két elfogyott kiadást ért meg. Jobban lemérhető az a hatása, amelyet a magyar történeti kutatásokra gyakorolt azáltal, hogy – ez utólag egyre világosabban látszik – megtörte a marxi-lenini doktrína egyeduralmát, legalábbis a mediavisztikában, és az ablakot szélesre tárta nyugat felé, amelyen át végre betódulhatott a friss levegő.

A marxizmusnak, ez ma már nyugodtan elismerhető, volt valaha pozitív, megtermékenyítő hatása is, hiszen olyan területek – elsősorban az agrár- és gazdaságtörténet – felé irányította a figyelmet, amelyek iránt addig, legalábbis itthon, nem volt elég érdeklődés. Ezzel az előnyével együtt járt azonban az a sokkal nagyobb hátránya, hogy a történeti gondolkodást bezárta egy reménytelenül idejétmúlt filozófiai rendszer kereteibe, és ezzel valósággal megbénította. Nem azzal okozta a legtöbb kárt, mint talán gondolni lehetne, hogy a maga idétlen szakzsargonját erőltette; még csak nem is azzal, hogy ez a zsargon ideológiai töltésű volt, és egyoldalú történeteszemléletet sugallt. A marxista filozófia mindenestül, a közgondolkodás egészére hatott kártékonyan. Ami a történeti tudatot illeti, ezen a téren ismeretelmélete – vagy inkább annak hiánya – volt a leginkább ártalmas: fiatal kutatók és tanárok nemzedékeibe sulykolta bele, sikerrel, azt az elavult, XIX. századi szemléletet, hogy a világ jelenségei örök érvényű kategóriákba rendezhetők, következésképp a múltat is általuk lehet, sőt kell leírni. Ennek romboló hatása nem lebecsülendő. Nagyon független szellemek esetleg eljuthattak odáig, hogy kétely ébredjen bennük a marxizmus olyan sajátos alapfogalmairól, mint az osztály, termelőerő vagy termelőeszköz; de vajon bárkiben, aki gyermekkortól ezt a filozófiát szivta magába, felmerülhetett-e a gondolat, hogy kétségbe vonja az örök érvényét olyan megszokott kategóriáknak, amelyekben semmi kivétneivalót nem talált? Nem volt-e kézenfekvő elhinnie, hogy az idők kezdetétől létezett például társadalom, gazdaság, jog – vagy éppen nemzet?

A nyugati történetírás némely áramlatai, mivel ideológiai koloncokkal nem kellett bajlódniuk, már jó ideje túljutottak ezen a szemléleten. Évtizedek során fokozatosan

teret hódított az a felismerés, hogy a fogalmaknak éppúgy megvan a maguk története, mint a népeknek, és e történetiségüket rekonstruálni a történész aktuális feladata. megszületett a fogalomtörténet irányzata. Ennek keretében a nemzetfogalom történeti múltja is vizsgálódások tárgya lett, úgyhogy Szűcs a magyarországi „nacionalizmusvita” idején már támaszkodhatott valamelyes előzményekre. Évekre belemerült a kérdés tanulmányozásába, egy hatalmas monográfia terve bontakozott ki előtte, amely a magyarságtudat „*historikumát*”, ahogy nevezte, a kezdetektől követte volna nyomon a XIX. századi modern, polgári nemzet születéséig. Ebből azonban rész tanulmányokat leszámítva csak az első kötet készült el („GENTILIZMUS”. A BARBÁR ETNIKAI TUDAT KÉRDÉSE), amellyel 1970-ben kandidátusi fokozatát szerezte meg, és életében ez a kötet is kéziratban maradt. (1992-ben Zimonyi István tette közzé A MAGYAR NEMZETI TUDAT KIALAKULÁSA címen.)

Észmetörténeti kutatásai messze túlléptek a nemzetfogalom vizsgálatán, és átforgalmazták egész történetiszemléletét, metodikáját, sőt stílusát is. A barbár, hűbéri és rendi társadalomra vonatkozó modern elméletek hatására fogalmazódott meg benne nevezetes teóriája a háromosztatú Európáról: a polgárosodást előkészítő nyugati, a despotikus berendezkedéseket kialakító keleti és a kettő között húzódó sajátos közép-európai zónáról, illetve fejlődésvonalról. Csírájában megtalálható ez a gondolat már a GENTILIZMUS-ban, de részletesebben csak egy évtized múlva fejtette ki a BIBÓ ISTVÁN EMLÉKKÖNYV-be szánt írásában. A VÁZLAT EURÓPA HÁROM TÖRTÉNETI RÉGIÓJÁRÓL (1983) végeredményben a sokat vitatott „helyünk Európában”-problémára adott választ, és a történeti elemzésbe rejtve fontos aktuálpolitikai mondanivalót is tartalmazott: Magyarországot és a kelet-közép-európai régió többi országát a történeti előzmények sokkal inkább a nyugat-európai térséggel rokonítják, mint a tőle genetikusan idegen berendezkedésű szovjet szférával.

Látszólag tehát érthető, hogy a tanulmány hatalmas feltűnést keltett mind itthon, mind külföldön. A honi értelmiség, kivált a diákság körében úgyszólván bestsellerré vált, mellel lefordították mindhárom nagy nyugati nyelvre, és a francia kiadáshoz nem kisebb történész, mint Fernand Braudel írt meleg hangú előszót. A könyv óriási hatását mindamelllett nem könnyű megmagyarázni, olvasmánynak ugyanis még iskolázott olvasó számára is szerfelett nehéz. Alighanem az intenzív eszmetörténeti stúdiumoknak tulajdonítható, hogy Szűcs hajdan oly keresetlen stílusa az idők folyamán elnehezült, mondanivalóját egyre szívesebben öltöztette bonyolult felépítésű, idegen szavakkal túlterhelt mondatokba. A kristálytisza, logikus gondolatmenet azonban mindvégig sajátja volt, és az olvasókat nyilván ez nyűgözte le, meg a friss, újszerű történetiszemlélet, aminőhöz hasonlóval évtizedek óta nem találkozhattak.

Szakmai pályáján a VÁZLAT voltaképp már kitérő volt, mert 1968 óta új témán dolgozott egyre intenzívebben: az utolsó Árpádok történetén. Először IV. Béla korának – pontosabban a tatárjárást követő huszonnyolc évnek (1242–1270) – monografikus feldolgozására kapott megbízást, mint a Történettudományi Intézetben készülő tízkötetes MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE második kötetének egyik kiszemelt szerzője (és utóbb főszerkesztője), később pótlólagos feladatul kapta az Árpádok kihalását követő interregnum végéig, 1308-ig terjedő időszak történetének megírását is. A monumentális vállalkozás eredetileg a magyar történelem „marxista szintézisének” indult, de ezt az ideológiai elkötelezettséget az 1970-es években már vajmi kevés szerző vette komolyan, Szűcs pedig eleve eltekintett tőle. Számára a munka egyszerűen kihívás volt a lehető legcsábítóbb feladatra, amelyet történész egyáltalán kaphat: a magyar történelem egy fontos korszakának elfogulatlan, sokoldalú, tömör összegzésére.

Munkája, amelyet mindvégig intenzív kutatás kísért, megszakításokkal mintegy másfél évtizedet vett igénybe, és a kötet, amelyet az olvasó a kezében tart, ennek a munkának végső, kiérlelt terméke. Eltekintve attól, hogy Szűcs a magyar történelemnek ezzel a korszakával behatóan addig nem foglalkozott, tehát a feladat magában véve is új volt számára, a megírás során számtalan további nehézséggel kellett szembenéznie. Kitűnt, hogy az előmunkálatok számos részterületen nem megbízhatók, nem elegendők vagy éppenséggel hiányoznak, itt tehát a szintézisnek elsősorban nem a meglévő szakirodalomra, hanem az elsődleges forrásanyagra kell épülnie. Egyre-másra bukkantak elő az olyan résztémák, amelyek megfelelő előzmények híján alapkutatásokat és részletes kifejtést igényeltek. Ezek némelyikét 1978-tól kezdve résztanulmányokban publikálta, a legtöbbet azonban a kézirat első, nyers változatába építette be. Így alakult, hogy ez az eredeti kézirat végül mintegy ezer gépzelt oldalra rúgott, terjedelmes exkurzusok sora szabdalta szét, ráadásul jóval túllépte ama terjedelmi keretet, amely a „tízkötetes” számára még elfogadható volt. Ennek a fogalmazvány-nak kényszerű, drasztikus, ugyanakkor önmaga által is szükségesnek talált megnyirbálásával alkotta meg Szűcs 1984-re a monográfia végleges, jelenlegi változatát, amelyet később önálló kötetként szándékozott megjelentetni. Egyúttal a műnek egy még rövidebb variánsát is elkészítette az eredeti célra: a majdani „tízkötetesbe” való beillesztés végett.

Mindazonáltal a kötet végül is befejezetlenül maradt, s ezért az ő életében nem is jelent meg. Csupán két, viszonylag kisebb teendő volt még hátra, ezek elvégzését azonban Szűcs folyvást halogatta. Egyfelől nem írta meg a művelődéstörténeti fejezetet, nem egészen világos, hogy miért, hiszen a korszak szellemi kultúrájával a gesztairó Kézai Simon és a nemzetfogalom eredete kapcsán már behatóan foglalkozott. Másfelől a fejeben és céduláin maradt, szinte teljes egészében, a tudományos munkához megkivánt apparátus: a felhasznált szakirodalom és az idézett források feltüntetése az egyes fejezetek után. Mindössze háromhoz állította ezt össze: ama kettőhöz, amelyeket a parasztság történetéről tett közzé a *Századok* 1981. évi évfolyamában, valamint – bő lábjegyzetek formájában – a nemesi megye kialakulásáról írott tanulmányához (MÁLYUSZ ELEMÉR-EMLÉKKÖNYV, 1984). Egyedül ezekből ítéltethető meg, milyen igényeket támasztott a szerző az apparátussal (és önmagával) szemben, és hogyan festett volna a kézirat jegyzetanyaga, ha ő maga állítja össze.

Szűcs Jenő halálával 1988 novemberében eltűnt a remény, hogy AZ UTOLSÓ ÁRPÁDOK az eredetileg tervezett formában láthat napvilágot, ámde az is nyilvánvaló volt, hogy vétek volna asztalfiókban hagyni. Részletesen méltatni nyilván nem ezen a helyen illik, de annyi a majdani bírálókat megelőzve is kockázat nélkül elmondható, hogy Szűcs monográfiája a XX. századi magyar történetírás egyedülálló teljesítménye. Erdemét nem pusztán abban kell látni, hogy szerteágazó tematikájának minden területén merőben új kutatási eredményeket tartalmaz, noha publikálását önmagában ez is indokolná. Nem is csak abban, hogy világos okfejtése ezúttal ismét adekvát stílári esz-közökkel párosul, s a modorosságot levetkőzve sikerült megtalálnia korábbi, keresetlen hangját. Alighanem mindezeknél is fontosabb maga a minta, amelyet szolgáltat: íme, így fest egy történelmi korszak monografikus feldolgozása, ha szakavatott tudós a tudomány legkorszerűbb eszközeivel végzi el. Ez az a mérce, amelyet azoknak, akiket a sors hasonló feladat elé állít, kívánatos lesz majd elérniük, vagy ha ez nem sikerül, legalább meg kell próbálniuk megközelíteni. Nem lesz könnyű dolguk.

(Bevezető Szűcs Jenő AZ UTOLSÓ ÁRPÁDOK című posztumusz munkájához.)